

CAPUT SEXTUM

In quo omnis religio bona esse ostenditur, cum nulla sit quae a politicâ ortum non habeat et ab hominibus instituta sit^a, non vero a deo data, ut vulgo persuasum est.

Multi cum animadverterent vera esse ea^b omnia quae contra religiones omnes toto hoc tractatu declaravimus, illas prorsus quasi inanes vanasque superstitiones sustulerunt. Et Epicurus primus esse existimatur, qui hominum animos religionis vinculis exsolverit:

Humana ante oculos foede cum vita iaceret
in terris oppressa gravi sub religione
quae caput a coeli regionibus ostendebat |
horribili super aspectu mortalibus instans,
primum Graius homo mortales tollere contra
est oculos ausus, primusque obsistere contra:
quem nec fama deum, nec fulmina, nec minitanti
murmure compressit coelum, sed eo magis acrem
virtutem inritat animi, confringere ut arcta
naturae primus portarum claustra cupiret [*Lucret. lib. 1°*]^{c 1}.

Alii religionum commenta multam utilitatem reipublicae afferre^d perspicientes, tamquam quae tanti essent^e ponderis atque momenti ad plebem in officio deorum metu continendam, ut societatis vinculum principatusque potissimum fundamentum esse videretur, omnem religionem admiserunt, nullamque non optimam esse^f arbitrati sunt; aliam autem aliâ praestantiorum fingere, delirare est. Quodnam enim neculiare argumentum erit, quo melior et verior religio dignosci possit? Nullum profecto, quod sit tale, imaginari umquam poterit. [...]

^a instituta sit] *inv.* P L.

^b ea] *om.* P L.

^c *om. notam* L.

^d afferre] *om.* P L.

^e essent] *esset* P L.

^f non optimam esse] *esse non optimam* L.

¹ T. LUCRETIUS CARUS, *De rerum natura*, I, 62-71.

aliquibus templis pia, eadem in aliis impia videbantur: exempli gratiâ, Serapidi nemo umquam porcum immolaverit ^u, at Herculi et Aesculapio immolatur. Ovem Isidi sacrificare nefarium, at illi quae deorum mater vocatur et aliis diis mactatur. Saturno quidam sacrificant hominem ^v, quod bona pars hominum impium esse censet. Felem Alexandriae sacrificant Horo et Thetidi blattam, quod apud alios nullus fecerit, unde Iuvenalis:

..... Summus utrimque
inde furor vulgo quod numina vicinorum
odit uterque locus, cum solos credat habendos
esse deos quos ipse colit... [*Satyr. 15*] ⁶.

Ex quo manifestum est in hac religione dissidentes ab aliis opiniones alios habuisse, sectasque fuisse haud secus ac in religionibus unius dei cultricibus: neque ideo his meliorem ac veriolem dici posse, utpote variae et diversae opiniones sint incertitudinis argumenta.

Adde quod unaquaeque religio alias destruere conatur, et quemadmodum unius dei cultores Ethnicos diruere omnibus viribus nituntur, sic Ethnici illos destruere conantur, capitalibusque odiis sese invicem religiones omnes ^z prosequuntur, dum harum quaelibet veram se esse profitetur. Quod si dicat una earum, alias esse mendaciis refertas, simile statim ab unâquâque contra alias rependetur, et tot sunt accusatae quot accusantes in iis quae praedicant. Eadem autem omnes prorsus docent atque profitentur, opinionumque monstra pro veris habent, deos videlicet, daemones, animae immortalitatem, Inferos, Paradisum, praemia poenasque post mortem omnes aequè sibi persuadent. Authorem deum, providentiamque universitatis res gubernantem, profitentur illae ^a omnes, adeoque in his consonant ut ab uno eodemque fonte illas manasse haud difficile sit credere et cum ad comprobationem dogmatum suorum veniunt, miracula, prophetias, martyrium, plurimis item saeculis confirmatam auctoritatem omnis religio iactanter se habere praedicat. Ad haec accedunt cultus divinus, magnificus, ornatus, opulentissimus, variae et sumptuosae | templorum constructiones, sacrificia innumera, religiosae caeremoniae, vota, preces, supplicationes, tam publicae quam

399

^u immolaverit] immolavit H.

^v hominem] homines H.

^z religiones omnes] *inv.* P L.

^a illae] *om.* L.

⁶ D. I. IUVENALIS, *Satirae*, XV, vv. 35-38.

privatae, festi dies adeo solemnes religioseque observati, sacri magistratus et sacerdotes omnis generis, omnia denique ad cultum divinum pertinentia, quibus omnes religiones aequae fruuntur utunturque, ita ut quae melior, quaeve sit verior nullo modo diiudicari possit. Praeterea apud unamquamque multa sunt argumenta quibus sese caeteris praeferat, ut recte Cardanus [*lib. 11° de subt.*] ⁷ animadvertit, et primum idolorum cultor, ait ille, his utitur potissimum quod pugna superior evaserit adversus ^b Iudaeos toties ^c, donec eam legem deleverit. Quod vero ad miracula attinet, neque in illis pauciora fuisse a diis suis manifesta auxilia, tum oracula, quam in omnibus aliis. Nec Christianorum de deo ac mundi origine absurdam esse minus, imo longe magis, opinionem quam suam, quod ex contentione inter ipsas leges alias ^d apparet, adeoque earum in omnes philosophos velut veritatis authores. At vero hi victimas humanas obiciunt, statuarumque ^e mutarum venerationem, deorum multitudinem, quae etiam a suis irrideatur. Sic, illam eversam, Iudaeus adversus Christianos insurgit: si quae fabulae in lege nostra continentur, omnes ad vos transierunt, qui nostram legem ^f recipitis. Dei unius simplicitatem nemo adeo sincere ut nos colimus, cuius etiam initium a nobis est. Miracula et prodigia maiora quam ullam in lege aliam, et gentis nobilitatem. Tum illi adversus eam: non placuisse deo quidquid periit; illos in suos prophetas saevisse, abominabile semper fuisse genus eorum omnibus; illos qui a Christianis ac Mahumetanis coluntur, a lege sua iussos adorari. Hanc explosam, rursus Christianus adversus ^g Mahumetanum disputat. Acrior autem est haec pugna quae magnis utrinque viribus innititur et ex qua regnorum et provinciarum salus pendet. Christianus quatuor maxime innititur fundamentis, prophetarum primo testimonio; deinde Christi miraculorum autoritate, quae tanta fuerunt ac talia, ut non sint Mahumetanorum prodigiis comparanda; tertia ratio a praeceptis Christi pendet, quae nihil continent a philosophia morali aut naturali absonum: nam illius vitam imitari quilibet potest. Quarta ratio, quod paucissimis imperitis, pauperibusque | adversus tot Caesares, ditissimosque sacrificos idolorum lex christiana promulgata sit, orbemque totum etiam haeresi-

^b adversus] apud P L.

^c toties] om. L.

^d leges alias] inv. H.

^e statuarumque] statuarum W H.

^f nostram legem] inv. P L.

^g adversus] in L.

⁷ G. CARDANO, *De subtilitate*, XI, in *Opera*, t. III, pp. 551 b - 552 b (il testo di Cardano è sunteggiato dal *Theoph.* sino al termine di p. 537).

bus debilitata intestinis occupaverit. Mahumetani autem^h et ipsi quinque habent adversus Christianos munimenta: primum, quod Christiani non eam, quam ipsi, in deo colunt simplicitatem, filium ei dantes et ipsum deum. Si enim, inquiunt, plures dii fuerint, invicem infesti erunt, nam regni proprium quoddam est, ut a pluribus absque aemulatione administrariⁱ non possit; impiumque dicunt deo supremo omnium conditori parem dare velle, cum sit maximus, aut filium cum nullo indigeat, sitque aeternus. Unde ob hoc, quod^l Christiani illi tribuunt, coelum, inquiunt, se confudit terraque aufugit. Inducitque ob id Mahumetus deum conquerentem^m Christumque se excusantem, quod non ipse sibi, sed alii sibi non volenti hocⁿ tribuerint. Alterum fundamentum est, et ab ipso Mahumete, quod Christicolae imagines venerentur, videanturque non dei unius sed deorum cultores. Succedit tertio argumentum ex eventu, cum tot victorias iam obtinuerint, tot occupaverint provincias, ut vix^o mahumetanae legis^p christiana certa pars dici possit. Hem, dicunt, melius sentientibus favere verisimile est, nec cum possit tot servare minimo^q auxilio, quasi aversus sponte illos perdat. Vita vero illorum atque mores mutatis vicibus, cum nos Mahumetem^r, illi Christum imitari videantur, legi suae non parvam tribuit^s auctoritatem; orant, ieiunant, simplici utuntur cultu, imo simplicissimo; abstinent a caedibus, aleâ, adulteriis, ac improbis erga deum nefandisque blasphemis: quibus quatuor potissime vitiis populus christianus paene obtritus totus est^s. Quid si mulierum honestatem, et templorum cultum inspicias? Denique, quod ad miracula attinet, nos recitata, ipsos praesentia habere dicunt. Alii multis diebus abstinent cibo^t, alii igne uruntur, ferro secantur^u, nullum doloris vestigium prae se ferentes; multi sunt vocem e pectore mittentes, qui olim Engastrimuthi dicebantur. Hoc autem maxime eis contingit cum orgia quaedam exercent atque circumferuntur in orbem, habent et ipsi suos sanctos prodigiis eventisque praeclaros, Sedichasim ad victoriam, vanum ad pacem, Ascichum ad conciliandos coniuges^v, Mirtechinum ad tuenda pecora, pro peregrinantibus Chidirellem, quem equo

401

^h autem] *om.* P L.

ⁱ administrari] gubernari L.

^l quod] *om.* P L.

^m conquerentem] conquirentem

H.

ⁿ non volenti hoc] hoc non volenti P L.

^o vix] *om.* P L.

^p mahumetanae legis] *inv.* L.

^q minimo] omnino P L.

^r Mahumetem] Mahumetum L.

^s vitiis ... est] vitiis Christiani paenitus obtriti toti sunt L.

^t abstinent cibo] *inv.* P L.

^u secantur] caecantur L.

^v conciliandos coniuges] *inv.* P

L.

salutaris hostia, inquit, quae coeli pandis ostium etc. Calaber nescio quis clarâ voce erumpens, *a te sol a te peccato habiamo, il soccorso non già della creatura, ma del grand'Dio, habbia pietate Iddio di noi mortali ciechi.* At Hispanus quidam | miles ingenti fluctu madefactus deum consuetis Hispanorum contumeliis nefarie execrabatur: *In despecho* etc., quae non dicam, *no es poderia que sia comparado a el diablo*, insani carmen illud cogitans. 404

Flectere si nequeo superos, Acherunta movebo.

Ego, inquit Octavius ipse, in ora procumbens, veniam flagitiorum a summo deo precatus, votum feci, si periculis ereptus in portum incolumis evaderem, diem illum annuâ festivitate me^e consecraturum. At, subiungit Octavius, omnes frustra preces fudisse visi sumus, tempestas enim non conquievit^f.

Ex quo quidem apparet, inanem esse religionem omnem vanasque et inutiles preces, ac vota quae^g religiones praecipunt. Verum cum legislatores, inquit idem Bodinus [*lib. 4° de Rep. cap. 7°*]¹¹, et philosophi omnes, atque adeo Polybius ipse atheus, religionem rerum omnium publicarum firmissimum esse^h fundamentum, ab eâque subditorum fidemⁱ in principes, oboedientiam erga magistratus, pietatem in parentes^l, charitatem in singulos, iustitiam in omnes pendere confiteantur, aliquam admittendam esse existimant, eamque aliquo modo necessariam esse arbitrantur; quatenam autem ex multis eligenda sit, non praecipunt, sed indifferens illud esse aiunt, cum unaquaeque parem utilitatem reipublicae afferat.

Quidam autem omnes promiscue religiones in republicâ admitti et recipi debere contendunt, nec immerito, nam in tantâ quas videmus

^e me] om. P L.

^f conquievit] quievit P L.

^g inutiles ... quae] inutiles preces quas L.

^h firmissimum esse] inv. P L.

ⁱ subditorum fidem] inv. H.

^l pietatem in parentes] in parentes pietatem L.

¹¹ J. BODIN, *De republica*, IV, vii, p. 754. Bodin, che in questa pagina sostiene la necessità di tutelare rigorosamente la religione nello Stato, prosegue poi (pp. 755 sgg.) affermando l'intrinseco valore positivo e la pari utilità delle varie religioni, che debbono essere rispettate dai governanti nel loro radicamento tradizionale. La distanza che separa la posizione del *Theoph.* da quella di Bodin, con diretto riferimento però al *Colloquium heptaplomeres* (VI, pp. 353-354), è rilevata da T. Gregory in *Theophrastus redivivus* cit., p. 175, n. 184 (ma si veda anche il richiamo all'ed. lat. della *République* di p. 177-178, n. 187).

religionum multitudine, alterum fieri posse putant, ut earum nulla, alterum non posse, ut plus una vera sit. At usquequaque pontificibus omnium religionum capitali odio inter se discrepantibus, num tutius est, inquit, omnes admittere quam de multis unam, quae forsitan falsa sit, optare aut eam, quae forte verissima sit^m, excludere velle? Sic et illos qui daemones colunt, haud secus ac eos qui deos adorant, admittendos esse existimant, nam deo nihil contrarium existere posse arbitrantur. Quin etiam daemones ministros divinae maiestatisⁿ obsequentissimos esse affirmant. Quid autem vetat servum, non quidem ut dominum, sed ut domini legatum revereri? Quid item vetat haec duo numina, deum videlicet et daemonem, alterum quidem ne noceat, alterum ut prosit obsecrare? Ob id enim Opuntii duos Pontifices | habuere, inquit Plutarchus [*Apophth. grae.*] ^{partibus} 12, quorum alter diis, alter daemonibus sacrificabat. Nec Romani beneficos tantum deos habuere, sed etiam eos qui nocere poterant, puta Febrim, Paventiam, Occasionem, Invidiam, caeterosque deos Avertuntur summâ veneratione prosequerentur, ut innuerent quamcumque divinitatem esse optimam, modo fides ei adhibeatur; iidem etiam Romani, ut Bodinus [*lib. 4° de Rep. cap. 7°*] ^{liquet} 13 refert, tametsi peregrinas religiones in republicâ non facile admitterent, ut bello^o Veienti datum negotium aedilibus est, ne qui, nisi romani dii, non quo alio quam patrio more colerentur, nihilominus tamen suam quemque ritum, suam quemque religionem privatim intra urbem frui facile patiebantur; atque etiam ipsi sacra Isidis et Aesculapii in urbem suam receperunt, ac Pantheon diis omnibus consecrari permiserunt. His simile quiddam egerunt Germanici Imperii Ordines: post diuturna enim bella civilia^p, quae aliter sedari posse non videbantur, caverunt ut romanam et saxoniam religionem mutuâ concordiam principes tuerentur: exemplo ferme Gratiani Imperatoris, qui, ut legitur in Historiâ tripartitâ [*lib. 9°*] ^{maioris de} q 14, cum Valentiniano Iunioris regno potitus, ab exilio revocatis omnibus, qui religionis causâ in exilium projecti erant, lege sancivit ut unaquaeque religio christiana et pagana licite sacra celebraret.

^m verissima sit] *inv.* L.

ⁿ divinae maiestatis] *inv.* L.

^o ut bello] ut in bello H.

^p civilia] *om.* L.

^q *om. notam* L.

12 PLUTARCHUS, *Quaestiones graecae*, 6, 292 C.

13 J. BODIN, *De republica*, IV, vii, p. 756.

14 *Historia tripartita, ex Socrate, Sozomeno et Theodoro ab Epiphano Scholastico translata Cassiodoroque Senatore redacta*, IX, 2, in P. L. LXIX, col. 1122 b.

suâ iam aetate venerabatur, execrari coepissent et in hominum mentibus deorum contemptum ingenerassent, principes ac magistratus acerbissimis illos suppliciis insectari coeperunt, nisi Christum eiurarent. Ac Iudaei ipsi Christianorum accusatores ac delatores erant, ne eâdem impietate obligari viderentur, suae religionis antiquitate freti, atque hinc religionum innumerabilis multitudo, aliis aliorum ritus execrantibus, hinc rerumpublicarum quoque variae conversiones extiterunt. Sed Theodoricus Imperator religionis causâ cruciari neminem passus est, ne vel impietatis specie aliena bona diripere, vel liberas hominum voluntates, quae nullis imperiis possunt, constringere velle videretur. Sic enim ad senatum romanum scribens, religionem, inquit, imperare non possumus, quia nemo cogitur ut credat invitus, quae quidem ratio omnium efficacissima esse videtur ad supplicia, quae religionis specie irrogantur, tollenda; impios quidem ac peregrinos ritus quos maxima pars potentiorum civium execratur arceri a civitate utile est ad tuendam civium | inter ipsos amicitiam, quae praecipue rerum divinarum conspiratione et consensu alitur. Si tamen eadem religio populorum finitimorum ac multorum civium opinione probatur, non modo suppliciis vindicari non debet, sed etiam providendum, quoad eius fieri poterit, ut si publice citra seditionem non liceat, sacra tamen privata facere nemo prohibeatur: alioqui futurum est, ut qui alienis sacrificiis interesse netas esse ducunt et suis carere coguntur, omnem omnino religionis opinionem exuant, ac sublato divini numinis metu, nec legibus humanis ullum nec virtuti locum relinquunt, sed omnia in omnes sibi licere putent; at quemadmodum ex omni civitatum genere nullum deterius est^b anarchiâ, in quâ nemo paret, nemo imperat, sed in summâ scelerum omnium impunitate ac licentiâ vivitur, sic etiam nulla pestis civitati gravior potest accidere numinis carentiâ, quam Graeci ἀθεισμόν vocant. Et superstitio quantacumque fuerit, homines tamen in legum ac magistratum metu et in mutuis vitae officiis continet. Impietas autem adversus numina omnem ex animo peccandi metum evellit. Ideoque sapientissime principes omnes fecisse manifestum est, cum plurimum diversarumque religionum cultum populis suis concessêre. Quod vero mirantur plerique, quare in ipsis ecclesiae christianae^c primordiis, tanta sectarum ac numinum, tanta^d religionum multitudo, quantam Tertullianus et Epiphanius

^a amicitiam] concordiam L.

^b deterius est] inv. P L.

^c christianae] romanae L.

^d tanta] om. L.

^{rempho} ferta, sed religionis patrocinio semper ^{impuni} inulta^r. Adde quod hi omnes sibi invicem^s semper detrahunt et convitiantur² ob sectae praecellentiam suorumque divorum patronorum praestantiam atque dignitatem. Nec minor est inter christianos monachos de hac re contentio, quam inter philosophos de secta, pro quâ unusquisque acerrime, vel usque ad pugnam, persaepe^t contendit; omnes sanctiorem perfectioremque vitae normam profitentes, contentiones infinitas, iniurias et contumelias inter ipsos divos, quos patronos habent, excitant generantque, dum alterum alteri praeferre conantur, quod absque magnâ ipsorum divorum iniuriâ atque contemptu fieri non potest. Ex quo quidem a deo religionem, in quâ haec perpetrantur, non proficisci manifestum est^u; deus enim pacem et concordiam sectatorum suorum animis ingeneraret, tantasque dissensiones amicitiae et reciproci affectus vinculo compesceret atque contineret.

Nos ipsi non ignoramus, et uniuscuiusque conscientia sibi ipsi testis est, quod religionem sequimur, non tamquam a deo datam, sed instituentium autoritate, locorum consuetudine, usu patrio et educatione, Christianique, vel Mahumetani, vel Iudaei dicimur, quemadmodum Academici, Stoici aut Peripatetici, secundum doctrinae et^v sectae genus cui a pueris addicimur; plerumque etiam metu poenarum aut praemiorum spe, quibus continemur, vel ^{Ms. doc. un. filek} irretimur, aliud vivendi genus, alii mores aliae legislatorum auctoritates, alia educationis nostrae institutio, alii metus, aut spes aliae, credulitati nostrae aequae imponent, et animos nostros ad se pertraherent, ut inde certum sit religionibus nos adhaerere et illarum opiniones amplecti secundum quod unusquisque natus, educatus, institutus atque irretitus fuit. Et saepissime tandem, quia non audent plerique non credere, quae credunt a pueris percepta, timidi paventesque sibi a parentibus traditas servant opiniones^z prout unusquisque a naturâ est dispositus atque formatus, plus aut minus pertinaciter; senes enim, ^{tout de} pueri et mulieres quia imbecillioris sunt naturae^a, sunt etiam ut plurimum magis ad conservandam religionem apti atque idonei. Cum enim religionis hic scopus sit, imperceptibilia, insensibilia et invisibilia persuadere et fide tantum ea comprehendendi posse affirmet, non dubium est quin ii qui imbecillioris sunt naturae in obse-

412

^r inulta] tuta L.

^s sibi invicem] inv. L.

^t persaepe] saepe L.

^u manifestum est] inv. L.

^v et] aut P L.

^z servant opiniones] inv. L.

^a imbecillioris sunt naturae] naturae imbecillioris sunt L.

a deo proficisci stultum est asseverare. Fides quam nobis tantopere commendant atque praedicant, certum argumentum est, religionis authorem deum^z non esse. Haec enim circa incomprehensibilia versatur, docetque deum ipsum esse incomprehensibilem. At, si deus incomprehensibilis est^a, qui fieri potest ut is dici possit alicuius rei author? Multoque minus rerum incomprehensibilium? Profecto delirat mens in hisce incomprehensibilibus^b et vana quaedam loquitur, cum disserit aut disputat de iis, quasi comprehendantur. Nihilque absurdius excogitari potest fide illâ, quâ figmenta incomprehensibilia comprehendere dicuntur. Valeat igitur fides, et ratio sola admittatur. Prospiciendum enim est quid philosophis, quid Epicureis, qui illam respuunt, responderi possit, ne idem illi nobis obiiciant, quod olim Iulianus imperator Galilaeis: eos scilicet ad omnia | argumenta, principia et demonstrationes nihil aliud in ore habuisse, quam illud, crede, crede.

Cum ergo a deo religiones non dari manifestum sit ex his quae retulimus, sed ab hominibus ipsis ortum habere introductasque tantum esse ob reipublicae utilitatem, non dubium est quin vel omnes promiscue, vel plures simul, vel illarum quamlibet admitti posse fatendum sit, nullamque esse non optimam, modo illi vulgus plaudat rectamque de eâ opinionem habeat^c. Vulgi enim opinio huiusce rei summa est. Itaque si me de eligendâ religione^d interrogent, responderem sequendam esse eam quae populis magis^e placet. Nam, quia ad populos in officio continendos religio utilis tantum est, sedulo princeps cavere debet ne religionem ullam doceri sinat, quae populis suis^f acceptissima non sit^g. Huic autem omnino favere debet et quantumcumque supersticiosam fovere, tamquam principatus fundamentum firmissimum. Ideoque Polybius Romanos laudat et prudenter eos fecisse autumat, quod partem eam quae religionem et deos spectat in republicâ suâ sic conformarint et paene tragice extulerint^h, ut nihil sit addereⁱ, inquit Lipsius [lib. 1° exempl. Polit. cap. 3°]²⁶; quod mihi¹ quidem videntur fecis-

^z authorem deum] *inv.* L.
^a incomprehensibilis est] *inv.* L.
^b Profecto ... incomprehensibilibus] Profecto in hisce incomprehensibilibus mens delirat L.
^c rectamque ... habeat] *om.* L.
^d eligendâ religione] *inv.* P L.
^e populis magis] *inv.* L.

^f suis] *om.* P L.
^g acceptissima non sit] non sit acceptissima L.
^h et paene tragice extulerint] *om.* L.
ⁱ sit addere] *inv.* P L.
¹ mihi] *om.* P L.

²⁶ J. LIPSIUS, *Monita et exempla politica libri duo, qui virtutes et vitia prin-*